

Krig, udenrigspolitik og statsdannelse i Oldenborgmonarkiet, 1533-1658

En analyse af unionen mellem Danmark, Norge og Slesvig-Holsten

Gunner Lind

Jeg tror at titlen vil give mange en idé om hvad denne artikel skal handle om: Den klassiske tese som Charles Tilly senest har givet den brillante formulering: *States made war but war also made states*.¹ Det er en tese med et agtværdigt stamtræ i forskningen, både blandt sociologer og historikere, og i den sidste generation har forskellige varianter af denne tese præget de fleste generelle forklaringer på udviklingen af de europæiske stater i tidlig nyere tid.²

Kort fortalt er modellen sådan: Når stater fører krig vokser hære og flåder. Krigsmagten kræver penge og mandskab, altså skat og måske udskrivning. Skat og udskrivning kræver en stærkere civil forvaltning med et fastere greb om undersåtterne. Skat og udskrivning kræver også politiske beslutninger og dermed en politisk konflikt, som de bagstæberiske modstandere af skat og en styrket centralmagt er dømt til at tabe, hvis staten skal overleve. Krigsmagt og forvaltning skærper afgrænsningen mellem staterne. Det feudale mønster af mange rettigheder bliver afskaffet, eller i det mindste svækket, så Europa bevæger sig i retning af det klassiske puslespil af suveræne stater med høj indre sammenhæng. Og endelig kan en styrket stat på et hvert trin af processen let fristes til at begive sig i krig ... hvorefter ringen er sluttet. Det er en indenrigspolitisk proces i staterne, men det er også en udenrigspolitisk proces mellem de fremspirende stater. Samtidig med staterne dannes et europæisk statssystem, og der sker et skift i måden at forstå politik på. Skellet trækkes mellem indenrigspolitik og udenrigspolitik.

Der er en overvældende historisk dokumentation for alle led i denne mekanisme. Den spillede en stor rolle for udviklingen af de europæiske stater fra sen middelalder til 1800-tallet. Naturligvis med variationer, herunder pædagogiske afvigelser som Polen, der ikke for alvor kom med i processen og endte med at forsvinde fra landkortet. I sine grundtræk passer udviklingen af Oldenborgernes dansk-norske monarki mellem reformationen og Store Nordiske Krig også godt ind i modellen. Det er blevet demonstreret af flere analyser af statens udvikling og centrale sider af den politiske proces,

1 Tilly (udg.) 1975.

2 Blandt vigtige forløbere kan nævnes Roberts 1956 og Hintze 1962-67. Blandt nyere synteser i traditionen kan nævnes Tilly 1990, Downing 1992, t'Hart 1993, Porter 1994, Ertman 1997. Oversigter og diskussioner i Cornette 1994, Hill 1995 og *The Military Revolution Debate*. Tesen vendes til sin modsætning (at det er mere stabile stater der skaber grundlaget for et stærkere militær) af Jeremy Black (1991). Denne hypotese har dog ikke vundet megen tilslutning.

hvor varianter af denne model er blevet brugt som udgangspunkt.³

Naturligvis er der ikke tale om determinisme i noget led. Der var tale om en mekanisme som meget let og naturligt kunne køre under de forudsætninger som fandtes i datidens Europa, men rundt omkring var der mange eksempler på at der kunne komme grus i maskinen, især på det politiske plan. De bagstræberiske tilhængere af decentrale organer, repræsentative forfatninger og lave skatter indså ikke altid uden videre at deres tid var omme. De kunne finde på at skabe nye politiske realiteter ved at kræve en betaling i magt for de penge de gav, eller de kunne sabotere hele udviklingen mod en udvidet statsmagt. I Polen blev både militær og politisk reform afvist, som nævnt.⁴ I Storbritannien og i Sverige styrkede man militæret og det centrale styre uden at skabe en stabil eller fuldstændig kongelig enevælde, som det ellers var normalt. Spaniens konger måtte opgive den centrale forvaltning og overlade store dele af det militære apparat til rigets stormænd under presset fra kostbare krige som bare blev ved og ved.⁵

Alle disse eksempler på afvigelser fra den oprindelige, "preussiske" model handler om hvad der foregik inde i kongeriger og fyrstedømmer i samspillet mellem fyrster og andre politiske organer. Forholdet *mellem* riger og fyrstedømmer er imidlertid også interessant. Der var ikke mange mennesker i 15- og 1600-tallets Europa som ville kunne svare på spørgsmålet: "Hvilken stat bor De i?" Først ville de ikke forstå ordet "stat", som blev populært i sin nuværende betydning hos italienske og franske politiske teoretikere i 1500-tallets anden halvdel.⁶ Og når de havde fået ordet forklaret måtte de kaste sig ud i en længere redegørelse. Det meste af Europa var behersket af sammensatte stater. Det kunne være forbundsstater (som De Forenede Nederlande), personalunioner (som Storbritannien), eller feudale konglomerater (som Det Tyske Rige og mange af dets dele). Statsdannelsens ramme var altså ikke givet. Var det helheden eller delene der skulle dannes som stater? Hvis der blev gjort fremskridt i "statslighed" det ene sted betød det næsten uundgåeligt tilbageskridt det andet sted.

Oldenborgernes monarki var også et konglomerat. Der var for det første de to kongeriger Danmark og Norge, hvis indbyrdes forhold var tåget mellem 1536 og 1660. Strømme af blæk er blevet udøst uden at der er skabt enighed om tolkningen af den berømte Norgesparagraf i Christian 3.s håndfæstning. Var der stadig en personalunion, var der sket en sammensmeltning til ét rige, eller var der en speciel, og tæt, form for forbundsstat? Uklarheden her er dog for intet at regne mod den flertydighed der herskede i og omkring hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Den bedste illustration af flertydigheden er det faktum at forholdet mellem hertugdømmerne og Danmark var genstand for en *traktat*, en unionstraktat,

3 Ladewig Petersen 1975; Leon Jespersen 1984; Knud J. V. Jespersen 1989; *Stænder og magtstat: de politiske brydninger i 1648 og 1660*; Lind 1994.

4 En god præsentation af den polske problematik findes i Frost 1993 og for den senere del i Müller 1986.

5 Thompson 1976.

6 Macchiavelli (1513) bruger begrebet "stat" på en måde der antyder et opbrud fra betydningen "tilstand" mod den moderne betydning. Et helt klart statsbegreb mødes først hos Bodin (1578).

og at denne traktat en af de gange den blev fornyet, nemlig i 1623, blev udstedt fra begge sider af samme mand – kendt af os som kong Christian 4. – der således gav løfter til sig selv. Det er således ikke let at sige om unionen var indenrigs- eller udenrigspolitik, men det betød ikke at unionen var en kuriøs bisag. Den blev tværtimod opfattet som politisk fundament både i Danmark og hertugdømmerne. Det er denne unions historie jeg vil gennemgå i det følgende.

Danmark, Norge og hertugdømmerne før 1533

Til indledning er det nok på sin plads at give en kort forhistorie. Båndet mellem Danmark og Slesvig-Holsten var opstået som en personalunion i 1460 da Christian af Oldenburg, som allerede var valgt til dansk konge, også blev valgt til hertug af Slesvig og Holsten. Det var ikke valg af samme art, for danskerne valgte i princippet en ny konge hver gang tronen var ledig, mens værdigheden som hertug var arvelig, og kun blevet var ledig fordi den gamle fyrsteslæggt døde ud. På dette tidspunkt var det danske len Slesvig for længst blevet en sammenhængende enhed med Holsten. Hertugmagten og stænderforsamlingen (landdagen) var fælles, og separation af de to hertugdømmers anliggender forekom kun når det tyske rige krævede skat eller på anden måde greb ind i holstenske forhold.

Før Christian 1. samlede konge- og hertugkronerne, havde landene haft et stabilt og langvarigt fjendskab der ofte havde ført til krig. Personalunionen gjorde det vigtigste stridspunkt – Slesvigs tilhørsforhold – temmelig irrelevant. Landene kunne nyde den fred det skabte og i øvrigt glæde sig over at kunne konfrontere fælles fjender i enighed. (Det var i første række hansestæderne.) Om den ene part hjalp den anden – om hertugdømmerne for eksempel skulle støtte kongen i stridigheder i den nordiske union – måtte afgøres fra sag til sag. Tro undersætter hjalp naturligvis gerne deres herre, når han bad dem om det. Sådan dannede personalunionen også et bånd mellem landene, men et indirekte bånd der alene gik gennem fyrstens person.

Christian 1.s søn Hans, Hans' søn Christian 2., og Christian 1.s yngre søn Frederik 1. blev efter hinanden valgt til danske konger. (Ligesom de alle opnåede at blive norske konger, og de to første også blev konger af Sverige.) På denne måde blev personalunionen stadig genskabt. I mange år dog med den finesse at der var flere hertuger af Slesvig og Holsten. Kong Hans delte hertugmagten med sin yngre bror Frederik, og efter hans død var Christian 2. og Frederik hertuger sammen. Det fortyndede selvfølgelig personalunionen, men ophævede den ikke; og da hertug Frederik erstattede sin brodersøn som dansk konge var personalunionen fuldt ud genskabt.

Den første union 1533

Den første unionstraktat af 1533 var et svar på det problem der opstod, da kong Frederik døde. Hans ældste søn Christian overtog regeringen i de to hertugdømmer på sine egne vegne og på vegne af sine umyndige brødre; men flertallet i det danske rigsråd ville ikke vælge denne overbeviste

lutheraner. Personalunionen var væk. Den ville måske en dag blive delvist rekonstrueret, hvis danskerne valgte en af kong Frederiks sønner (som nogle planlagde) og hvis denne søn fik andel i hertugdømmerne (hvad der indebar en ny deling, som hertugdømmernes stænder var inderligt imod). Men selv hvis dette skulle ske, ville båndet være svagere, og på kort sigt var det altså borte. Hvad skulle der nu ske? Ville det gamle fjendskab dukke op igen?

Initiativet til unionstraktaten kom fra hertugdømmerne. Det ser ud som om hertug Christian tog det første initiativ, men både hertugdømmernes landdag og Danmarks rigsråd må have stillet sig meget positivt. Forhandlingerne tog kun godt seks uger inklusive flere hold udsendinges rejser mellem de to parter. Det var tydeligt nok let at nå til enighed. Måske har nogen talt sagen igennem på forhånd – hertug Christian var jo ikke ubekendt i Danmark, og sekretæren Johan Friis som skrev dokumenterne på dansk side, blev hans kansler da han senere blev dansk konge. Men forhåndsftaler kan ikke alene forklare at forhandlingerne gik så glat. Der må have været stor vilje til at nå enighed hos alle, eller stort set alle, der havde andel i beslutningerne. Et stærkt ønske om at bevare de fordele som personalunionen havde givet landene.⁷

Parterne i 1533

Ved første øjekast er det let at beskrive traktatens parter. Det er på den ene side "kongeriget Danmark", på den anden side "hertugdømmerne Slesvig og Holsten". Fra disse to sider forhandles der, og disse to parter udsteder hver sit eksemplar af traktaten i en dansk og en plattysk version, og overdrager det til den anden part. I overskriften til Johan Friis' kladde står der "Danmarks rige på den ene og Slesvig og Holsten fyrstendømmer på den anden side." Men kigger man nøjere efter den endelige tekst (som savner overskrift) kan man se at disse to parter ikke er noget der bare findes. De konstrueres undervejs; og besværet ved konstruktionen illustrerer traktaten selv ved gang på gang at bruge det abstrakte, latinske låneord "parter" i stedet for noget mere konkret.

Parternes problem består i at de vil danne en union mellem kongeriget og hertugdømmerne som er uafhængig af fyrsternes personer. Det er ikke så let, for det er ikke klart hvem der tegner "statsmagten", og at denne er en upersonlig størrelse som lever videre når menneskene dør. En konge kan binde sig selv ved et brev; man kan håbe, måske forvente, at hans efterfølgere vil bekræfte det, men det er halvvejs tomme ord hvis han udtrykkeligt lover noget for sine efterfølgere på tronen. Uden udtrykkelig tilslutning er andre parthavere i magten – som rigsrådet i de nordiske kongeriger – heller ikke bundet af kongens løfter.

I unionstraktaten beskrives den danske part i forskellige paragraffer som "Danmarks rige og alle dets indbyggere"; "kongelig majestæt af Danmark og Danmarks riges råd, adel og indbyggere"; "kongelig majestæt af Danmark og Danmarks rige"; "kongelig majestæt af Danmark, Danmarks riges råd, adel og undersætter"; "Danmarks rige"; "riget"; "Danmarks krone og rige".

⁷ Forhandlingerne er gennemgået og traktaten er trykt i *Danmark-Norges Traktater* bd. 1 nr. 33: 150 ff., som der henvises til for det følgende.

Ordvalget er i nogen grad påvirket af sammenhængen. Nogle udtryk er naturligere end andre hvis der f.eks. tales om at love, blive skrevet til, eller gribe til våben. Men først og fremmest varierer ordene fordi der ikke findes noget bestemt, gyldigt udtryk for staten Danmark, og man så dækker sig ind ved at variere forsøgene på en dækkende beskrivelse. Når det kommer til det mere håndfaste, udstedelsen af brevet, er der nødvendigvis klarhed. Da der ikke er nogen konge må rigsråderne være udstedere, og rådet må love i et separat brev at de herrer som i fremtiden blev valgt til danske konger, skal forpligtes til at stadfæste unionen.

Unionstraktatens slesvig-holstenske part beskrives sådan: "Vi fyrster og hertuger af Slesvig og Holsten med Vore fyrstendømmers herrer, adel og indbyggere"; "Vi fyrster af Slesvig og Holsten og vores adel og undersåtter"; "Vi hertuger af Slesvig og Holsten og Vores adel og indbyggere"; "Vi fyrster af Slesvig og Holsten og Vore fyrstendømmer"; "Slesvig, Holsten og Stormarn fyrstendømmer"; "fyrstendømmerne". Altså en variation der svarer til den danske. Brevet udstedes af hertug Christian, men det underskrives og besegles af "Vi førnævnte Christian for Os og Vore umyndige brødre og Vore arvinger og efterkommere på alle sider med værdige, strenge, ærefaste herrer, biskopper, ridderskab og mandskab disse Vore fyrstendømmer Slesvig, Holsten og Stormarn, ved Vor fyrstelig ære, tro og love, og deslige vi efterskrevne Gotschalck von Ahlefeldt, med Guds nåde biskop til Slesvig, Henrik, af samme nåde biskop til Lübeck, Detlev Reventlow, doktor, provst til Reinbeck, Johan Rantzau, landshofmester [og så videre adelsmand efter adelsmand] ... Til dettes vidnesbyrd har Vi for os og vore umyndige brødre og vore arvinger og efterkommere på alle sider Vort fyrstelige indsegl med og hos højværdige, strenge og ærefaste Vore kære og tro råder og nogle af vort mandskab af Vore fyrstedømmer Slesvig og Holsten på menige landsens indbygges vegne for dem og alle deres efterkommere og arvinger med vilje og vidskab hænge ladet Vort og deres indsegl og signeter neden for dette Vort åbne brev."

Man kan se at Danmark var nået længere end hertugdømmerne i retning af at danne en stat med et veldefineret hoved. Danskerne var endda i stand til at håndtere kongeløsheden på en rimelig måde som burde kunne sikre unionens fremtid. Selve den politiske proces som dannede unionen, hvor det kongeløse Danmark optrådte som part, og de mange andelshavere i magten i hertugdømmerne virkede sammen for ligeledes at danne en part, kan kun have styrket begge parters "statslighed" i aktørernes og omgivelsernes øjne.

Indholdet af traktaten 1533

Indholdet af unionen kan sammenfattes i tre punkter:

- En generel pligt til venskab og troskab.
- Konkrete regler for gensidig hjælp i politik og krig udmønter venskabs- og troskabspligten.
- En opmandsinstitution skal forhindre at der udvikler sig fjendskab eller strid mellem fyrsterne, eller på nogen anden måde mellem nogen af de lemmer, som danner parterne.

Pligten til venskab og troskab beskrives to gange. Allerførst, i traktatens første paragraf, lover parterne at de vil "hverandre trolig og godvillig mene,

så at den ene part skal ramme og vide den andens gavn, velfærd og bestand og afvende den anden parts skade og fordærv." Senere hedder det at de vil være hinanden "med al nabolig troskab forvant ... og den ene part den anden uden hjælp, råd og trøst ikke forlade, dog således at den ene part skal den andet part altid til lige og ret må mægtig være". Den første formulering er så vidtgående som den vel kan blive. Ikke bare i kraft af ordene, men også fordi det er *troksabsedens* formulering. Ramme og vide den andens gavn osv., sådan sværger en mand troskab til sin herre, for eksempel soldaterne til deres krigsherre.⁸ Når disse ord lånes ind i en gensidig overenskomst, lover parterne den samme art usvigelig og almen troskab som de ønsker af deres edsvorne mænd. Her sættes ingen grænser. Der appelleres til følelserne og til et udbredt ideal. Den anden formulering indskrænker rækkevidden lidt. Selv den bedste nabo og ven⁹ er ikke nogen vassal, og der antydes en begrænsning til hvad der er "lige og ret".

Meningen med denne indskrænkning er tydelig når man ser på reglerne for den konkrete, gensidige hjælp. De to parter smeltes ikke fuldstændig sammen udadtil. I stedet fastlægges der et regelsæt med fire led:¹⁰

- Ingen part må "huse, herberge, lejde eller i nogen måde tilfalde eller opholde, tilskynde, fordre eller fremme, hverken hemmeligt eller åbenbart, den anden parts åbenbare fjende."
- Ingen part må indlade sig i fejde uden den andens "råd og vidskab".
- Hvis en af parterne "blev overfaldet og med fejde angrebet, forvældiget eller udi nogen måde uforrettiget [forurettet] til lands eller vands af nogen herre, det være sig kejser, konge, kurfyrste, fyrste, land, stad eller magt", selv om denne krænkede part "kunne lide dom og ret", så skal den anden part straks sende ryttere og heste til hjælp, Danmark 300 og hertugdømmerne 150. Den part der sender hjælp, skal betale alle omkostninger den første måned, og krigsfolkene sold resten af den tid fejden varer. Hjælpen skal ydes inden seks uger.
- Hvis angrebet skete med så stor magt at "alvorligen behov gjordes", så skal man "komme hverandre til hjælp og trøst med al den magt, som Vi kunne af sted komme, til hest og fods med land og folk, og hverandre udi ingen måde forlade". Hjælpen skal ydes så hurtigt de forskellige slags tropper kan nå frem.

Det mindste der kan ydes er altså velvillig neutralitet. Begrænset hjælp skal ydes når den anden part er viklet ind i retfærdig krig. (Hvilket ikke er det samme som en defensiv krig, men også kan være en offensiv krig udløst af en forurettelse.)¹¹ Ubegrænset hjælp skal gives når den anden part er truet med et fuldstændigt nederlag, og her tages der ikke hensyn til krigens årsager. Unionen i krig er således meget vidtgående. Den begrænses kun af at der ikke er pligt til at støtte en uretfærdig krig, og at støtten under

8 Se f.eks. edsformularerne i *Articuls-Brieff ... 1645. Des Aller-Durchlauchtigsten, Großmächtigsten Königs ... Articuls-Brief... 1683. Schwedisches Kriegs-Recht ... 1642.*

9 I den plattyske version af samme paragraf (§ 8) siges "fruntlicken, naberlicken true".

10 Et femte led kan siges at være bestemmelsen om Slesvig, det gamle stridspunkt. Her bestemmes at hver parts rettighed skal være uforkrænket af forbundet, og forbundet uforkrænket af hvad "tiltale eller rettergang" der måtte komme i sagen.

11 Om retfærdig krig se f.eks. Russell 1975, *Just War Theory*, Dawson 1996.

normale omstændigheder består i en afgrænset troppstyrke. Og rammen om det hele skal være "råd og vidskab", altså indbyrdes kommunikation.

Det sidste sæt regler drejer sig om mægling i indbyrdes stridigheder. Hvis nogen af parternes "øvrighed" (konge eller hertug) "havde nogen tiltale til hver andre, det være sig udi hvad sag det være kan, enten om land eller folk, lidt eller meget, med hvad navn det nævnes kan, intet undtaget" skal der dømmes imellem dem af seksten af deres egne råder, otte fra hver side, og dermed skal enhver lade sig nøje uden yderligere rettergang eller mægling. Hvis der ikke kan opnås kvalificeret flertal (tolv) skal afgørelsen træffes af en opmand som råderne har udvalgt i forvejen.

Den fælles, højeste domstol skal også bruges ved al anden tvedragt som kan føre til uenighed mellem fyrsterne. Enten hvis en af dem har en sag med den andens undersåt, eller hvis undersåtter fra de to sider har sag mod hinanden. Endog hvis en "øvrighed" har en sag med en af sine *egne* undersåtter, og denne søger tilflugt hos den anden øvrighed eller dennes adel eller undersåtter. I disse sager skal der dog kun være det halve antal råder i domstolen, og det er en betingelse at den klagende part først "har besøgt sin ret for sin egen herre og tilbørlige dommere" hjemme, før han søger tilflugt hos den anden part. Alle sager kan indbringes for den fælles domstol undtagen "handelen om gejstligheden på den sidste landdag i Kiel", det vil sige reformationen i hertugdømmerne.

Der gives meget detaljerede regler for denne mæglings- eller domsinstitution. Om mødetid og mødested, om hvordan råderne og opmanden (hvis han er en undersåt) skal løses fra troskabseden til deres herre og sværge en ed om gensidig forligelse, om samling i krigstid med mere. Det er tydeligt nok parterne meget om at gøre at få den fælles domstol til at fungere. Ellers kunne man nok forudse hvordan fyrsternes ærekærlighed og ambition ville splitte unionen ad, hvis to forskellige mænd en gang i fremtiden skulle blive henholdsvis konge og hertug. Man forsøger at konstruere en institution som sikrer en fælles retstilstand, også når fyrsterne er forskellige. Det der er ret det ene sted, skal ikke kunne være uret det andet. Mest påfaldende er den pikante mulighed at en undersåt appellerer til den anden "øvrighed" og derigennem til fællesinstitutionen mod sin egen herre. Det er imidlertid ikke en udvidelse af rettighed, selv om det ser sådan ud. Det var jo velkendt at utilfredse stormænd begav sig til en nabofyrste og søgte støtte mod deres herre. I praksis *begrænsede* paragraffen imidlertid denne mulighed for urolige hoveder. De skulle ikke længere kunne skaffe sig *politisk* betinget støtte, kun nyde godt af en reguleret og begrænset asylret der hørte under en fælles *retsinstitution*. Udstrækningen af den fælles domstols kompetence til sager mellem en undersåt og hans egen herre hørte altså tæt sammen med at de to parter lovede ikke at give husly eller lejde til den andens åbenbare fjende.

Der var altså mange gode, praktiske grunde til at danne en fælles domstol. Set fra en statsdannelses-synsvinkel gik konsekvenserne imidlertid videre. Her passerede man grænsen for en klassisk "udenrigspolitisk" traktat mellem fyrsterne, idet man skabte et organ for fællesskabet, stillede det over fyrsterne, og gav mulighed for at undersåtterne appellerede direkte hertil. Unionen var ikke bare et udenrigspolitisk forbund, men et stykke af en forbundsstat, ville man sige i vore dages sprog. En anden paragraf viser samme tendens. Enhver undersåt fik ret til at begive sig i den anden

“øvrigheds” tjeneste, frit, uden hindring, og uden at blive kaldt hjem; dog skulle han yde den herre han var bosat under, al pligtig tjeneste. Grænsen mellem aristokratiet i Danmark og hertugdømmerne blev dermed ophævet på et væsentligt punkt, og aristokraterne fik en yderligere interesse i at unionen blev opretholdt i og med at de gav sig rettigheder, der kun kunne fungere *hvis* den blev opretholdt. Uden enighed mellem fyrsterne ville det være svært at yde den ene herre tjeneste for sit gods og den anden tjeneste efter personligt valg.

Elementet af statsunion eller forbundsstat passede godt med bestemmelsen om overenskomstens varighed: “Og skal det forbund og konfederats stå og blive, så længe stormægtige højbårne fyrstes kong Frederiks blod er og bliver konge i Danmark, og siden fremdeles til evig tid”. Paragraffen er lidt kringlet. Det skinner igennem at det er det dynastiske fællesskab, der er udgangspunkt for fællesskabet, og det antydes vel også at en af kong Frederiks blod ville blive valgt til den tomme trone i Danmark. Men den reelle bestemmelse er at traktaten er evig, uanset hvem der regerer, og fællesskabets generelle karakter understreges med ordene “forbund og konfederats”.

Unionstraktatens indhold påvirkede således statsdannelsesprocessen stik modsat af den politiske proces som dannede unionen. Processen styrkede “statsligheden” hos hver af de to, noget diffuse parter. Resultatet styrkede derimod “statsligheden” hos det navnløse fællesskab som de dannede. Anakronistisk sagt trak den ene tendens i retning af at gøre unionen til et “forsvarsforbund” mellem “stater”, mens den anden tendens trak i retning af at gøre unionen til en “forbundsstat”. Det kræver imidlertid en senere tids tanke om suveræne stater at kalde den nogen af delene. Konkret var unionen et forsøg på at ophæve de ulemper der opstod, da personalunionen forsvandt. Derfor beskrev det åbne brev punkt for punkt det fællesskab mellem landene som personalunionen havde skabt: Dels solidaritet i krig, afstemt efter situationen. Dels indre fred og fællesskab som om man stadig kun havde én fyrste, som ikke kunne blive fjende med sig selv, som kunne bruge alle sine undersåtter i sin tjeneste, og som kunne dømme mellem undersåtterne uanset hvor de hører hjemme.

Konkret og pragmatisk var det tænkt; men i og med at man erstattede den savnede person, den fælles fyrste, med et fælles apparat af upersonlige bestemmelser og institutioner, opfandt man en forbundsstat. Målene var så generelle og vidtgående at det har været indlysende, at den ny “konfederats” havde en særlig karakter. Forbundsstaten lod sig skabe på denne pragmatiske måde fordi man ikke havde et veletableret suverænitetsbegreb. Der var ikke nogen fyrstelig suverænitet at tage hensyn til med den tilhørende ære og prestige. (Savnet af et suverænitetsbegreb gjorde i øvrigt også behovet for fælles institutioner større, fordi man regnede med at fyrster rutinemæssigt ville forholde sig til de stridigheder, som andre fyrster havde med deres undersåtter.) Konsekvensen var imidlertid at unionen kom til at styrke to “statsligheder” eller “suveræniteter” i kim, dels statsunionen, dels dens enkelte dele. Det lod sig umiddelbart godt forene, men på langt sigt var de to tendenser i konflikt.

Under unionen af 1533

Hvor store muligheder havde den spinkle kim til en statsunion? Det måtte afhænge af hvor højt parterne ville prioritere fællesskabet. Det svage punkt var muligheden for uenighed mellem fyrsterne. Uenighed skulle håndteres af den fælles domstol, men der stod ingen magt bag denne domstol undtagen truslen om at unionens forsvarsgaranti kunne forsvinde. (Og måske om en konflikt mellem fyrsten og hans egne stormænd, som på mange måder havde glæde af unionen.) Muligheden for en union med to fyrster blev imidlertid ikke afprøvet. Få år (og en borgerkrig) senere var hertug Christian også konge af både Danmark og Norge. *Personalunionen* var genskabt og skulle vare til 1863.

I tiden til 1658, som er genstand for denne artikel, var personalunionen dog kun delvis. Den yngre, gottorpske linje blev også hertuger af Slesvig og Holsten. I betragtning af stændernes modstand mod en deling af hertugdømmerne blev *hertugmagten* dog ikke delt. Den kongelige og den gottorpske linje regerede i fællesskab. To personer udgjorde altså én hertug. I praksis ordnede de fællesregeringen sådan at større ting blev forhandlet til enighed, og den daglige administration skiftede hvert år. Amter og byer blev delt, så hver hertug nød indtægten af sin del og udnævnte embedsmænd dér, mens prælater og ridderskab stod under den "udelte" hertugmagt. Uenighed blev forebygget på den simple måde at kongen af Danmark satte tonen. Han havde både den ældre linjes prestige og de fleste ressourcer.

Selv om personalunionen med Danmark på denne måde var fortyndet var der så meget personlig samhørighed at unionstraktatens paragraffer om forligelse, domstol med mere ikke var aktuelle. Det betød imidlertid ikke at unionen gik i glemmebogen. De konkrete bestemmelser om hjælp i krig kunne stadig bruges; og de generelle paragraffer om venskab og troskab i det indbyrdes forhold og over for tredje part var ikke meningsløse selv om kongen af Danmark havde anpart i hertugmagten. Unionstraktaten bandt jo også alle andre med andel i magten eller ambitioner om at få det, som rigsråd, landdag og de yngre linjer af det Oldenborgske hus. Når en ny regerende hertug trådte til blev unionen bekræftet, således i 1593 af Christian 4. Hele den oprindelige traktat blev gentaget uden ændringer.¹² Parterne var her på den ene side rigsrådet, idet kong Christian 4. kun var udvalgt konge og ikke myndig, på den anden side hertugen af Gottorp og de slesvig-holstenske ridder- og landskabsdeputerede. I 1593 lignede situationen den i 1533. Personalunionen var svækket fordi kong Christian ikke var myndig og kronet konge. Men selv om man på dette tidspunkt kunne se frem til at personalunionen snart blev genskabt, følte man altså trang til at bekræfte at unionen mellem Danmark og hertugdømmerne skulle bestå uafhængigt af fyrsters personer, og man følte intet behov for at ændre på indholdet, for eksempel afskaffe de paragraffer om mægling og opmænd som så længe havde været uaktuelle.

Unionen udvides i 1623

Den udvidede union af 9. maj 1623 havde naturligvis sin baggrund i Trediveårskrigen. Utrygheden steg, først i hertugdømmerne. Det allerførste

¹² *Danmark-Norges Traktater* bd. 3 nr. 5.

initiativ kom fra hertug Frederik på Gottorp. Han synes straks at have overbevist kong Christian om at den gamle hjælp på 300 ryttere ikke længere slog til. Hertugerne kontaktede nu hertugdømmernes ridderskab, hvor man var positiv men lidt bekymret for omkostningerne. Kongen gik til det danske rigsråd. Her var man først betænkelig ved konsekvenserne af at ændre på den gamle union, men efter et par måneders betænkningstid var rådet ganske overbevist og indstillet på en betydelig udvidelse. En deputation af rigsråder mødte nu op på landdagen med et kommissorium på Danmarks vegne, underskrevet af kongen og med et indhold der byggede på kongens og rådets forhandlinger. Landdagen fik også en proposition fra deres tohovedede hertug, som indeholdt det forslag, som Christian og Frederik først var blevet enige om. Ud fra disse papirer og stændernes svar på propositionen forhandlede danske og slesvig-holstenske så, mens landdagen sad, til en fælles traktat var skrevet. I alt havde processen taget et halvt år. Der synes ikke at have været større problemer eller uenighed undervejs.¹³

Aktørerne var altså i princippet de samme som i 1533. I praksis var der ændret noget, idet Danmark nu havde en konge af kød og blod, og hertugdømmerne en hertug der bestod af to personer. Det kan ses af de underskrevne papirer. Den danske part ratificerede med kongens og rigsrådernes underskrift. Papiret fra den slesvig-holstenske part var et åbent brev fra "hertugen", medbeseglet af de yngre, ikke regerende hertugslægter som var opstået siden 1533, samt af hertugdømmernes prælater og råder og af repræsentanter for landdagens adel og borgerskab.¹⁴ Kong Christian skrev således under på begge sider, dels som konge, dels som den ene indehaver af hertugmagten.

Parterne har i nogen grad skiftet navn siden 1533. Den danske part hedder "Danmarks rige", "Danmarks rige og alle dets indbyggere", "kongerne af Danmarks krone" og "Danmarks krone".¹⁵ Den slesvig-holstenske part hedder "fyrstendømmerne", "hertugerne af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, disses inkorporerede lande og folk, [og] lemmerne, indbyggerne og distrikterne af hertugdømmerne Slesvig, Holsten, Stormarn og af Ditmarsken", "hertugerne af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken" og "hertugdømmerne Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken". Flere steder kaldes parterne blot "parter" som i 1533. Især i betegnelserne for den danske part er der sket en forsimpning. Det er undtagelsen at der remses op, hvad der indgik i "Danmark", som man typisk havde gjort i 1533. Når det sker er det vist kun en efterklang af det gamle dokument som ganske åbenlyst lå på bordet, da det ny blev skrevet. De mundrette udtryk "Danmarks rige" og "Danmarks krone" har tydeligt nok vundet hævd som udtryk for den helhed som på forskellig vis blev tegnet af konge, rigsråd, stænder og indbyggere. Der er ikke den samme grad af afklaring på hertugdømmernes side, kun måske en svag tendens til at den fyrstelige side fremhæves mere end i 1533 ved oftere at stå alene, uden besværgelser af

13 Unionstraktaten af 1623 med en redegørelse for forhandlingsforløbet er trykt som *Danmark-Norges Traktater* bd. 3 nr. 33, s. 547ff. Hertil henvises for det følgende.

14 Prælaternes underskrift er "usynlig", idet alle prælater samtidig tilhørte yngre grene af hertugslægten.

15 Oversat fra den højtytske original. Genitivformer er brugt for "reich Dennemark", "cron Dennemarck".

råd, adel og undersåtter.

Indholdsmæssigt bekræfter den nye union den gamle. Den bliver "ratificeret, fornyet og bekræftet ... helt igennem i hvert og et af sine punkter, klausuler og artikler, som det på det kraftigste kan, må og bør ske". Den gamle unions artikler bliver ikke remset op, som det skete i 1593. Man nøjes med at resumere nogle særlig interessante bestemmelser, eventuelt tilsat lidt barok pomp. Blandt andet fremhæves at

- unionen, inklusive de nye udvidelser, "gælder til evige tider og ingen af parterne kan tilbagekalde den eller opfordre den anden part til at ophæve den, og endnu mindre indvilge deri";
- at der i yderste nød skal hjælpes med al magt;
- og at "meningsforskelle skal udjævnes ad unionens vej", altså at de gamle bestemmelser om en mæglinginstans stadig var gyldige.

De nye udvidelser fordobler den militære hjælp til 600 tunge ryttere fra Danmark, 300 fra hertugdømmerne. Den periode hvor hjælpen skal finansieres fuldt og helt af den part der sender rytterne udvides fra én måned i begyndelsen til 6 måneder i hvert år krigen varer. Rytternes tal skal holdes konstant, så den ydende part skal erstatte alle dødsfald. Fjenden behøver ikke at være i landet. Det er nok hvis faren er "for hånden og for øjnene" og den bedende part er i felten med al sin magt, eller en af parternes undersåtter er blevet krænket.

De andre nye bestemmelser kan dårligt kaldes udvidelser. De konkretiserer unionens politiske indhold, først og fremmest ved at udlede en række bestemte regler af de gamle almene løfter om venskab og troskab, gavn, hjælp og trøst, og om afvendelse af skade og fordærv. Parterne lover at holde hinanden underrettet om andre magters fjendtlige planer, og at de ikke vil støtte den anden parts fjender på nogen måde. Deres undersåtter må ikke tjene den andens fjende, og hverken fyrster eller undersåtter må tilføre fjenden proviant, våben, heste eller andet. Fjendtlig hvervning og fjendtlige troppers gennemmarch vil blive forbudt og efter evne hindret. Ved en truende konflikt lover de at gøre deres bedste og at inddrage andre, upartiske potentater for at få stiftet forlig. Ved fredsslutninger vil hver part sørge for at den anden også er inkluderet. Endelig defineres traktatens område mere præcist. Hjælp kan udbedes "ikke alene i tilfælde af en defensiv krig, men også i en lovlige, offensiv krig". Altså som i 1533. Men nu defineres den lovlige, offensive krig: Når en af parterne har fået krænket sin reputation, når undersåtter eller "tilknyttede" har fået deres handel uretmæssigt hindret eller belagt med repressalier, når undersåtter har fået frataget deres ejendom og den ikke er blevet restitueret, og "når der i beføjede sager ikke kan opnås nogen retfærdighed, og hvad det ellers måtte være af denne art". En rummelig definition som understregede, hvor tæt unionen skulle være.

De gamle løfter om troskab og venskab resumeres i den nye traktats præambel. Den retoriske vægt ligger imidlertid et andet sted end i den gamle unionstraktat. De konkrete pligter beskrives nøjere, det almene bånd mere skødesløst og med færre ord om følelser. Punkt for punkt lægges der op til mere samarbejde, ikke mindre, og samarbejdet er af en uhyre nær og forpligtende karakter. Man efterlades med et indtryk af at de to parter har vundet frem i "statslighed" siden 1533, mens kimen til en fælles "statslighed" i den gamle traktat ikke har ført til så meget. Dette indtryk må

være rigtigt på ét punkt. Det fælles apparat der blev beskrevet i 1533, mæglingsapparatet, havde man aldrig behøvet at bruge fordi personalunionen blev genskabt. Kun handling kan føre til vane, og her blev ingen vane skabt. Til gengæld havde personalunionen på andre måder tilladt at fællesskabet blev en vane, en set, følt, tænkt og omtalt realitet. Adelsmændene havde tjent den samme herre, og samvirket udadtil var gået som det skulle. Senest havde hertugdømmene ydet deres unionshjælp til kongeriget i den retfærdige angrebskrig mod Sverige 1611-13, og netop i de samme måneder som man forhandlede om den udvidede traktat, rykkede danske ryttere til hjælp for Holsten som deltog i opstillingen af en hær, der skulle beskytte den nedersachsiske kreds mod krigen længere sydpå.¹⁶

Siden 1533 havde hver af unionens parter således fået styrket sin "statslighed" som en styrende og besluttende enhed. Men unionen var også blevet styrket som en agerende enhed udadtil. I den ny unionstraktat kan man se en ny tid som foretrækker præcision frem for almene forpligtelser. En udvikling man også kan se i mange andre forhold, som forholdet mellem konge og lensmand.¹⁷ Det gjorde aktørerne, unionens parter, mere synlige, at de formulerede mere præcise krav til hinanden. Men unionen selv var også synlig og mærkbar, dels i form af militære aktiviteter, dels i form af selve fornyelsesprocessen. Begge de modsat rettede tendenser fra 1533 var altså stadig levende, unionen som stat og parterne som stater.

Unionsforhandlingerne 1629-37

Unionen blev sidste gang ændret og udbygget i 1637. Udvidelsen havde en lang forhistorie som er lige så interessant som selve traktaten. Eller snarere to forhistorier, en militær og en politisk.¹⁸

Den militære forhistorie var de forskellige akter i Trediveårskrigen. Første akt var Christian 4.s valg til kredsoborst i Nedersachsen og hans krig 1625-29, først i kredsens sydlige del, så (1627-29) i den jyske halvø. Anden akt var krigen mellem Sveriges og kejserens partier. Fra 1632 var landene op til Holstens grænse stort set hele tiden besat og beskattet af den ene eller den anden part, og ved flere lejligheder truet af kæmpende og plyndrende hære.

I denne situation var der næsten hele tiden tropper under våben, og unionen var aktiveret på den ene eller anden måde. Under krigen i Nedersachsen bidrog Holsten som medlem af kredsen (og Slesvig i solidaritet), og Danmark gav hjælp.¹⁹ Da fjenden rykkede ind i hertugdømmerne og Jylland måtte hver part naturligvis kæmpe som de kunne. Truslen mod Holstens grænse førte til at landdagen fra 1632 flere

16 Lind 1994: 46-48.

17 Den berømte forskydning fra tjeneste- til regnskabslen, (Erslev 1879) betød ikke bare flere penge i kongens kasse. Ikke en gang nødvendigvis flere penge, hvis der blev ført krig nok og tjenesten blev givet villigt nok. Den var en ændring af forholdets karakter, fra kun at handle om troskab mellem mænd til også, måske især, at være en kontrakt om specifikke ydelser.

18 Unionstraktaten er trykt og dens forhistorie gennemgået i *Danmark-Norges Traktater* 4 nr. 12, 1. maj 1637.

19 Hjælp i kraft af traktaten er naturligvis ikke til at skille fra de aktiviteter der fulgte af kongens engagement.

gange gav penge til at de forenede hertuger kunne hverve små styrker. I 1635 og 1636 blev der sendt dansk unionshjælp efter reglerne fra 1623. Kongen og hertugen af Gottorp lavede aftaler om hvordan de i praksis skulle styrke og styre hertugdømmernes egne tropper, nemlig mønstre det udskrevne fodfolk og adelens ryttere, hverve folk hver for sig, tage alle soldater i ed til begge hertuger i fællesskab, lade dem styre af en fælles kommandant og et råd med repræsentanter for begge hertuger, og endelig lade årets regerende hertug have direktionen over dem.²⁰

Den politiske forhistorie startede i 1629. Efter nederlaget til kejseren var kong Christian overbevist om at der var brug for en militært stærkere union. Den gensidige hjælp skulle være større og hertugdømmerne burde have et fæstningsforsvar. Rigsrådet var enigt, i hvert fald i store træk, og bevilgede store beløb til at bygge den store, nye fæstning Christianspris i det sydlige Slesvig. I hertugdømmerne var stemningen meget mere forbeholden. Mønsteret var temmelig fast: Der var betænkelighed ved at udvide unionen, hertugen af Gottorp var mere villig til militære aktiviteter end den stærkt genstridige landdag, men ønskede ikke at fjerne sig politisk landdagen, og stemningen svingede med de udenrigspolitiske konjunkturer. Den dyre fæstning meldte man fra over for. Christianspris kom til at tilhøre kongeriget Danmark og blive bemandet med kongerigske soldater under en dansk kommandant.²¹ Meget tankevækkende for slesvig-holstenerne, for så havde man fået oprettet en forsvarsbarriere som skilte Slesvig fra Holsten, og fået sat realiteter bag det danske standpunkt at Slesvig var en del af Danmarks krone – det standpunkt som udtrykkeligt var sat i parentes da unionen blev oprettet.

Krigens konjunkturer havde dog den største indflydelse på landdagens holdning. Da fremmede hære rykkede nærmere i 1632 blev den mere positiv, og i foråret 1634, da svenskerne truede med at beskatte Holsten, blev den så positiv at man kunne tage fat på at forhandle om en ny unionstraktat. Den traktat som blev udarbejdet samme sommer i forhandling mellem fire danske rigsråder, tre af råderne fra Gottorp og nogle deputerede fra de slesvig-holstenske stænder, ville landdagen imidlertid ikke ratificere uden ændringer. De to danske parter var hverken begejstrede over forløbet eller resultatet og havde også et enkelt, ubetydeligt forslag til ændring, og på den baggrund kom sagen til at hvile. Først i efteråret 1636 – da landdagen endnu en gang havde ladet sig nøde til at give hertugerne penge til hvervning – mente Christian 4. at tiden var moden til at tage sagen op igen. Hårdt presset af de to hertuger og gesandter fra rigsrådet lovede de slesvig-holstenske stænder at ville ratificere en udvidet unionen efter modellen fra 1634. I 1637 fik danske og gottorpske råder så sat en traktat op, praktisk taget som aftalt i 1634, og kongen og hertugen fik den ratificeret af den stadig kværunderende landdag.

Hvorfor var der så meget modvilje mod den udvidede union? Man kan se på de spørgsmål der var uenighed om. Landdagen var vrangvillig ved at give

20 *Danmark-Norges Traktater* bd. 4 nr. 9 og 11.

21 Politisk-teknisk ved at fæstningen blev pantsat til riget for sin store byggesum, dvs. at kongen (med sine to titler) ikke havde samme magt over den som over andre fæstninger, og slesvig-holstenerne kun kunne komme til at få del i kontrollen ved at lave en overenskomst og betale sig ind.

penge til soldater, også lokale til eget forsvar. Nu var situationen ganske vist sådan at hertugdømmerne stod til at *modtage* unionshjælp, både inden for den eksisterende og en udvidet union. Men accepterede man at der var brug for en udvidet union nu fordi situationen var truende, og at denne udvidede union altså straks skulle være aktiv, så betød det også at den modtagende part måtte ruste sig, og højere, jo større unionshjælp der kom, jo større unionshjælp denne part selv skulle yde, hvis truslen havde været mod den anden. Det sidste stod ganske vist ingen steder, men den part som krævede hjælp skulle naturligvis selv stille et forsvar op, og det var utænkeligt at det ikke blev vurderet ud fra unionstraktatens styrkemål. Et løfte om større hjælp til Danmark ville altså udløse et krav om skatter til at betale en tilsvarende større styrke til grænsens forsvar nu og her. Derfor var landdagen ikke meget for at få en udvidet union i det hele taget, og ønskede meget at få ændret proportionen mellem kongerigets og hertugdømmemes bidrag – helst fra 1:2 til 1:8. Det sidste gik Gottorp også ind for. Danskerne var meget imod en ændret proportion og modsagde de slesvig-holstenske argumenter, at hertugdømmerne var gjort fattige af krigen 1625-29, og at Norge ikke havde været med i 1533.²² De så også gerne at det blev udtrykkeligt skrevet ned at den part der fik hjælp, skulle ruste sig af al magt.

Et andet stridspunkt var den forhøjede forpligtelses varighed. Det danske udspil havde været at unionshjælpen skulle øges permanent, eller i det mindste i mange år, helst over tyve. Gottorp og landdagen forestillede sig to eller tre år. Her er parternes interesse klar. Lige nu var truslen størst mod hertugdømmerne, mens det om mange år lige så vel kunne være kongeriget der var truet. Fra alle sider sloges man altså for at yde mindre og få mere målt i soldater, altså i penge. Landdagen var ikke unik, selv om den var mest indædt. Danskerne havde for eksempel været villige til at give en større hjælp nu og her, målt i soldater, hvis slesvig-holstenerne havde villet lovet dem en mere gunstig proportion mellem parternes styrke end 1:3.

Slesvig-holstenerne mente det uden tvivl alvorligt, når de var betænkelige ved deres økonomi. Synspunktet kommer nemlig igen ved enhver lejlighed. Flere steder antydes det imidlertid at der også lå noget andet bag: At man i hertugdømmerne havde mistro til hensigterne i Danmark, mere præcist til at kong Christian ville bruge den fælles krigsmagt til igen at blande sig i krigen i Tyskland. Rigsrådet sagde rent ud at slesvig-holstenerne måtte beroliges på dette punkt før der var politisk grundlag for et frugtbart samvirke, med eller uden ny traktater.²³ Rådet er ikke noget godt vidne, for der er ingen tvivl om at rigsråderne selv husede den mistro, som de påstod fandtes i Holsten. (Og ikke uden grund.) Men påstanden bekræftes af at hertugen af Gottorp instruerede sine forhandlere i, at udvidelsen frem for alt kun måtte gælde i defensive øjemed. Begivenhederne 1625-29 havde belært dem om at det kunne have en pris at være på slæb i en stærkere magts politik.

Forhandlingerne blev altså så lange og brydsomme fordi den ene part i hertugdømmerne – landdagen – ikke var overbevist om grundtanken, at oprustning var at foretrække frem for at stå ubeskyttet, fordi begge parter i hertugdømmerne – landdagen og Gottorp – nærrede mistro til den duft af

22 Det er uden tvivl denne diskussion der er grunden til, at der nogle gange står "Danmark Norge" eller "kongerigerne" i den ny traktat.

23 7. april 1632, *Aktstykker og Oplysninger*: 319ff.

imperium der kunne hæfte ved unionen, og fordi deres skepsis hurtigt fremkaldte mistro og modkrav fra både konge og rigsråd i Danmark. Materielt endte forhandlingerne med en forstærket union, men politisk blev unionen svækket af mindre tillid.

Unionstraktaten af 1637

Forhandlingerne taget i betragtning var selve traktaten ikke noget påfaldende dokument. Den blev som tidligere udstedt som gensidige, åbne breve. Det danske naturligvis af konge og rigsråd. Det slesvig-holstenske blev udstedt af hertugen af Gottorp alene. Brevet blev medunderskrevet og beseglet af de andre oldenborgske arvinger, prælater, og repræsentanter for ridderskabet og byerne. Alt var således som før, bortset fra at kong Christian ikke var med til at udstede brevet som medindehaver af hertugmagten. En lille, formel lapsus måske, for ingen kunne tvivle om kongens vilje til at realisere den udvidede union, men en ganske sigende lapsus efter det politiske forløb. I forhandlingerne var skillelinjen gang på gang gået mellem på den ene side konge og råd, der optrådte som enige repræsentanter for Danmark, og på den anden side landdagen og hertugen af Gottorp. Hertugen kom ganske vist ikke med de samme standpunkter og argumenter som stænderne. Han optrådte snarere som mægler og formidler, villig til at presse landdagen sammen med kongen for at få tilslutning til en udvidelse, men også villig til at støtte landdagens standpunkter i forhandlingerne med danskerne. I det politiske forløb kom Gottorp og landdagen imidlertid ofte til at optræde som den slesvig-holstenske part, med hertugens repræsentanter i spidsen.

I traktaten kaldes parterne på den ene side "riget Danmark Norge og samtlige dets indbyggere", "riget", "kongerigeme", "kongelig majestæt og kronen Danmark Norge", "kongelig majestæt og kronen". På den anden side "hertugerne af Slesvig Holsten samt fyrstedømmerne Slesvig Holsten og disses inkorporerede lande", "fyrstedømmerne", "Os og fyrstedømmeme". De bredeste formuleringer findes kun i præambelen, som er en parafrase over indledningen til traktaten fra 1533. Ordvalget viser således et yderligere skridt i retning af "statslighed" hos de to parter, især hos den part der nu næsten hele tiden bare kaldes "fyrstedømmeme", og som altså i praksis havde tendens til at blive tegnet af hertugen af Gottorp med stænderne på slæb.

Traktatens indhold er enkelt og næsten rent militært. Parterne lover at stille fodfolk som hjælp ved siden af rytterne. 3000 mand fra Danmark og 1000 mand fra hertugdømmerne. Slaget om proportionen var altså endt med forholdet 1:3. Den part der yder hjælpen, skal nu betale det hele på ubegrænset tid. Resten af traktaten er tekniske detaljer om hvordan hjælpen skal ydes hurtigt, om kommissærer, om kompagniernes styrke og lignende. Udvidelsen skal gælde for fem år, hvorefter man vender tilbage til den bestående unions regler. Den udvidede pligt til betaling skal dog være permanent.

Den eneste politiske forpligtelse gik ud på at ingen af kontrahenterne ville indgå ny alliancer uden forudgående kommunikation og opfordring til at tilslutte sig. Gamle alliancer måtte dog fornys. Parterne skulle også hindre at ny alliancer blev til præjudits og skade på den gamle union eller på det

fornyede forbund. Bestemmelsen har utvivlsomt et konkret formål, nemlig at afskære Christian 4. fra at gå ind i engagementer som kunne trække unionen ind i krig. Men den siger også noget om parternes opfattelse af sig selv og deres politiske omverden. Det konkrete løfte burde kunne udledes af den gamle unions løfter om venskab, solidaritet og gensidig forståelse. Men nu måtte det skrives ned fordi der var sket et skift i det stiltiende grundlag for læsning af traktateme. Unionen i 1533 blev opfattet som noget unikt. En dannelse af et fællesskab med sin egen identitet og med prioritet over for alt andet. Nu var unionen blevet en blandt flere alliancer, selv om det var en alliance med højeste prioritet. Det var parterne, ikke unionen, der var blevet modnet og hærdet som aktører i et stadigt mere aktivt, diplomatisk system i Europa. I det system var alliancer dagligdag, og aktørerne var ganske klare over at ikke bare fjendskaber, men også venskaber, kunne føre til konflikt.

Under den udvidede union

Den udvidede union trådte straks i kraft, som planen havde været. Både kongeriget og hertugdømmerne øgede deres hære og deres skatter. Det danske militær voksede langt mere end unionen krævede. Christianspris blev bemanded, og hvert år rykkede danske styrker til Holstens grænse. Nogle gange også syd for den som led i kongens forsøg på at hævde sine interesser i ærkebispedømmet Bremen og over for Hamburg.²⁴ I fem år hævdede de to parter altså i fællesskab deres neutralitet med våben, med succes og til begges tilfredshed. Samarbejdet fortsatte i sommeren 1642, hvor unionen egentlig var udløbet. Samme efterår foreslog kongen og hertugen af Gottorp for landdagen at den udvidede union skulle forlænges, og fik straks tilslutning. Fornyelsestraktaten blev dog først udstedt næste sommer efter en række møder. Man havde jo ingen større hast, da alle var enige om at optræde som om traktaten af 1637 ikke var udløbet. Forhandlingerne drejede sig dels om hvor lang tid der skulle forlænges for – landdagen havde foreslået fem, kong Christian tolv år – og dels om en række punkter, hvor hertug Frederik på Gottorp var misfornøjet med praksis og ønskede at der blev fastlagt regler i traktaten. Han besværede sig over at tropperne fra kongeriget havde nægtet at lyde hans kommando, skønt han var den der rekvirerede hjælp, og tilmed årets regerende hertug. Han mente at hans amter i Holsten blev belastet mere end kongens, fordi flere af dem lå ved grænsen. Og endelig ønskede han at få indskærpet kravet om mægling, når en af unionens parter havde kontroverser med tredje part. Altså et forsøg på at få lidt snor i kongens energiske og risikovillige udenrigspolitik, som i disse år var ubehagelig for Sverige og på grænsen af krig med Hamburg.²⁵

Forhandlingerne blev ført mellem råder fra København og Gottorp uden udsendinge fra landdagen. Slesvig-holstenerne fik i stor mindelighed næsten alt hvad de ønskede. Fem års varighed og regler om vekslende kommando og om refusion af undersåtternes omkostninger. Det eneste de ikke fik var

²⁴ Lind 1994: 65-66, 68-71.

²⁵ Den fornyede traktat af 11. juli 1643 er trykt med en gennemgang af forhandlingsforløbet i *Danmark-Norges Traktater* bd. 4, nr. 20: 357-67. Hertil henvises for det følgende.

en skærpet pligt til at samordne politikken over for tredje part. Det blev kun til en henvisning til de ældre traktater, som jo stadig var gældende. I løbet af forhandlingerne havde kong Christian anerkendt sin pligt efter den eksisterende union og sin villighed til at bekræfte pligten, men samtidig præsenteret sin tolkning af hvad denne pligt gik ud på: Under de herskende forhold måtte man værgе for sig straks og ikke spille tiden med lange forhandlinger, og han afviste "af mange grunde" at striden med Hamburg burde have været for unionens mæglingstol. (Det var relevant, fordi Hamburg efter hertugens og kongens opfattelse var en del af Holsten.) Men i fremtiden ville kongen selvfølgelig rette sig efter unionen.²⁶ De modstridende udsagn kunne dårligt forstås på anden måde end at kongen prioriterede sin handlefrihed over forståelsen med hertugdømmerne. Det kunne de så tænke over i Slesvig-Holsten. (Og i rigsrådet som også fandt at kongen var unødigt risikovillig. I forhandling havde rigsråder oprindeligt ment at kongen naturligvis ville bekræfte sine politiske pligter.) Truslen udefra var stor nok til at hertug og landdag accepterede de givne vilkår, men de havde fået bekræftet at den mægtigste faktor i Danmark ikke var villig til at give den politiske forståelse i unionen nogen høj prioritet.

Fornyelsen af den udvidede traktat kom altså kun til at tilføje nogle tekniske paragraffer. Formuleringerne viser intet nyt af interesse, ud over at man nu vendte tilbage til det statsretligt korrekte og lod både Christian og Frederik udstede som samregerende hertuger af Slesvig og Holsten. Det skred der kunne iagttages i 1637, mod at opfatte gottorperen som mere virkelig slesvig-holstensk end kongen og mere en selvstændig part end det ene hoved på en siamesisk tvillingefyrste, kom imidlertid til udtryk mange steder i forhandlingerne, hvor gottorperen alene blev omtalt som rekvisit af hjælpen, og det både i hans egne og i danskernes papirer.

Brevene med traktatfornyelsen nåede aldrig at blive udvekslet. Der kom en krig i vejen. I Torstenssonkrigen 1643-45 blev både kongeriget og hertugdømmerne angrebet på samme tid. Den situation sagde unionen ikke noget om, men samvirke mod den fælles fjende syntes at komme på dagsordenen af sig selv. Hertugen af Gottorp valgte imidlertid at forhandle med svenskerne for at hans land skulle slippe billigst muligt fra besættelsen, og kongen tog kontrol med alle de slesvig-holstenske tropper han kunne, og lod dem sværge ed til sig selv alene. Unionen i alle dens skikkelser var reelt død, selv om Danmark og Gottorp først blev åbne fjender 1658. Her søgte hertugen igen forståelse med Sverige, og Karl Gustav tvang Danmark til at frigøre gottorperen fra båndet som dansk vasal og anerkende de gottorpske amter i Slesvig som en suveræn stat.²⁷

Hertug Frederik sveg sin ed som vasal og krænkede sine løfter som part i unionen, det kan ikke diskuteres. Bruddet kan undre i betragtning af hans ganske gode samarbejde med kongen som samregerende hertuger, for eksempel over for landdagen. Det er imidlertid ikke svært at forstå hertugen på baggrund af kongens krænkelser af unionens ånd og bogstav i årene forud. Kongens afvisning af at prioritere fælles forståelse var endda knyttet sammen med en politik, som i hvert fald ikke havde gjort det svenske angreb mindre sandsynligt.

²⁶ *Danmark-Norges Traktater 3: 358-60.*

²⁷ *Maj 1658, Danmark-Norges Traktater bd. 5.*

Den formelle union mellem Danmark og Slesvig-Holsten brød altså brat og noget uventet sammen. Den var ikke ophævet, men den kunne ikke fungere. Personalunionen fortsatte imidlertid, og i den næste generation blev kongen enevældig. Formelt enevældig i kongerigerne, men også reelt enevældig i sin del af hertugdømmerne. Trods det isnende fjendskab mellem København og Gottorp kunne de nemlig godt samarbejde om at lade sætte landdagen til side og kræve skatter selv, støttet til hver sit uafhængige militær.²⁸ Kombineret med Oldenborgernes held med at producere sønner, deres held med gradvist at fravriste Gottorp og de andre yngre linjer af fyrstehuset deres land gennem køb, krig og mageskifte, og en forsigtig egaliseringspolitik, opstod der en union som på overfladen var langt tættere end tilfældet havde været i århundredet efter 1533. Men den havde ikke andet grundlag end at den samme mand regerede over landene. Det gav naturligvis en perfekt synkroniseret politik, i hvert fald set udefra, og Europa tøvede ikke med at anerkende helheden af Danmark, Norge, Slesvig, Holsten etc. som én stat. Men en statsdannelsesproces som den der havde kunnet ses i kimform under unionen af 1533, en opbygning af fælles institutioner ud over personen, havde ikke fundet sted, og staten lod sig uden større problemer splitte i sine bestanddele mellem 1814 og 1864.

Slutning

Formålet med unionen mellem Danmark, Norge og hertugdømmerne var indre fred og ydre sikkerhed. Lige til det pludselige sammenbrud 1643-45 blev den betragtet som en succes. Freden internt var urokket, og de ydre krige man vikledede sig ind i var frivillige, i det mindste fra kongens side. Det betød imidlertid ikke at man var immun over for ændringerne i krigens natur. Derfor oprustedes unionens parter fra 1620'erne og frem, og unionens militære garantier blev til en stadig mere omfattende og klart specificeret militær pagt med angivelse af styrkemål, kommandoveje, indkvartering med mere. Den "indenrigske" side af statsdannelsesprocessen kørte altså med opbygning af militær og statsapparat. Det skete primært hos hver part for sig, men unionen blev farvet af processen, og farvede den.

Den "udenrigske" side af statsdannelsesprocessen gik det imidlertid ikke så godt med. Der er en vis dækning for at sige at der skete en afklaring, som bare – lidt usædvanligt – ikke frembragte én suveræn stat, men to, en københavnsk og en gottorpsk. Det kræver imidlertid en ganske stor villighed til at se bort fra detaljerne. De "københavnske" dele af hertugdømmerne blev ikke integreret med kongerigerne, og den gottorpske stat var et højst usammenhængende konglomerat af de suveræne slesvigske territorier og husets øvrige territorier og rettigheder. Det gottorpske Slesvigs suverænitet fjernede et af de feudale elementer i hertugdømmernes mønster af politiske strukturer, og unionens sammenbrud fjernede det eneste, spinkle element af en forbundsstat i svøb. Der skete således en forenkling fra 1643 til 1658. Mængden af krydsende politiske strukturer var imidlertid stadig betydelig, og med unionen forsvandt den eneste kim til en egentlig stat med flere fælles institutioner end monarkens person.

²⁸ Lange 1980: 191ff.

Helt fra begyndelsen i 1533 havde samarbejdet både stimuleret "statslighed" hos de enkelte parter og i fællesskabet, men i det lange løb mest hos parterne, og allermest hos de fyrstelige parter. De terminologiske ændringer undervejs viste hvorledes evnen til at tale om de to parter på en "statsagtig" måde stadig blev forøget. Et begreb der lignede vores statsbegreb, stod stadig skarpere hos aktørerne. Sprogligt set tegnede unionstraktaterne således stadig klarere et samarbejde mellem stater, mens elementet af forbundsstat trådte i baggrunden. Almindeligt troskab og venskab talte man mindre og mindre om, men mere og mere om specifikke rettigheder. Den tendens accelererede i forhandlingerne omkring de to sidste udvidelser af unionen. Optakten til unionens sammenbrud var en periode med faldende solidaritet, tillid og hensyntagen. Det kan betragtes som hændelige uheld, og man kan forsøge at forestille sig andre forløb. (Hvis nu Christian 4. havde lyttet mere til andre, hvis nu forholdet mellem parterne havde været mere ligeligt, osv.) Unionen var imidlertid en struktur som let kunne blive ramt af den slags uheld, især når parterne fik en øget "statslighed". Fordi elementet af forbundsstat aldrig kom til udfoldelse kom unionen til at bygge på samarbejde mellem stadig mere selvbevidste, "statslige" parter, ikke på centralisering, og det er utopisk at tænke sig et samarbejde uden gnidninger. Krigens pres førte længe parterne sammen som det forventes i den klassiske model for statsdannelse. Men fra 1630'erne førte presset i stedet til at de forskellige dele af konglomeratet fik en mere selvstændig profil. Man fik et konglomerat af mere selvbevidste enheder i opportunistisk, hurtigt skiftende samarbejde. Der kom mere stat i en kvantitativ forstand, især målt i soldater, men de politiske enheder smeltede ikke mere sammen.

Unionens historie demonstrerer dermed at ikke alle de sammenhænge, som indgår i modellen *stater laver krig og krig laver stater*, er lige stærke. Krig, hær, skatter, administration hører tæt sammen i dette tilfælde, men en afklaring af "statsligheden" udadtil presser sig ikke på, og behøver ikke at gå i retning af centralisering. Krigens pres kunne faktisk trække i den modsatte retning ved at give det kortsigtede, praktiske samarbejde den højeste prioritet og ved at skabe konflikter som førte til politisk splittelse.

Litteratur

Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid. Udg. af Kristian Erslev. Bd. 2, København 1885.

Des Aller-Durchlauchtigsten, Großmächtigsten Königs und Herrn, Herrn Christian des Fünften von Gottes Gnaden Königs zu Dännemarck, Norwegen etc. Articuls-Brief und Kriegs-Gerichts-Instruction Belangende den Krieg zu Lande. København 1683.

Articuls-Brieff Worauff Vns von Gottes Gnaden Christian dem Vierdten etc... København 1645.

Black, Jeremy 1991, *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550-1800.* London.

Cornette, Joel 1994, *Revolution militaire et l'état moderne*, i *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (1994), 696-709

Danmark-Norges Traktater. 1-11, udg. af L. Laursen m. fl.. København 1907-49.

Dawson, Doyne 1996, *The Origins of Western Warfare: Militarism and Morality in the Ancient World.* Boulder, Co.

Downing, Brian M. 1992, *The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe.* Princeton.

Erslev, Kristian 1879, *Konge og Lensmand idet sextende Aarhundrede. Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde.* København.

Ertman, Thomas 1997, *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe.* Cambridge.

The Formation of National States in Western Europe. Udg. af Charles Tilly. Princeton 1975.

Frost, Robert I. 1993, *After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War, 1655-1660.* Cambridge.

t'Hart, Madeleine C. 1993, *The Making of a Bourgeois State: War, Politics and Finance During the Dutch Republic.* Manchester.

Hill, Michael 1995, *War and the Rise of the Modern Nation State.* London.

Hintze, Otto 1962-67, *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Verfassungsgeschichte, 1-3.* Göttingen.

Jespersen Knud J. V. 1989, *Tiden 1648-1730.* Søren Mørch m. fl. (red.)

Danmarks Historie bd 3. København.

Jespersen, Leon 1984, 1600-tallets danske magtstat i E. Ladewig Petersen (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser: rapporter til den XIX nordiske historikerkongres Odense 1984* Bd. 1. Odense.

Just War Theory. Jean B. Elshtain red., Oxford 1992.

Ladewig Petersen, Erling 1975, From Domain State to Tax State. Synthesis and Interpretation, i *Scandinavian Economic History Review* 23, (1975) 116-48.

Lange, Ulrich 1980, *Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände 1588-1675. Veränderung von Normen politischen Handelns*. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 75. Neumünster.

Lind, Gunner 1994, *Hæren og magten i Danmark 1614-1662*. Odense.

The Military Revolution Debate. Udg. af Clifford J. Rogers. Boulder Co. 1995.

Müller, Michael G. 1986, Staat und Heer in der Adelsrepublik Polen im 18. Jahrhundert, i Johannes Kunisch & Barbara Stollberg-Rilinger (red.), *Staatsverfassung und Heeresverfassung ind der europäischen Geschichte der frühen Neuzeit*. Berlin, 1986.

Porter, Bruce 1994, *War and the Rise of the State: The Military Foundations of Modern Politics*. New York.

Roberts, Michael 1956, *The Military Revolution*. Belfast. (optrykt i *Essays in Swedish History* (London 1967) og i *The Military Revolution Debate*, udg. af Clifford Rogers , se ovenfor.)

Russell, F. H. 1975, *The Just War in the Middle Ages*. London.

Schwedisches Kriegs-Recht oder Articuls-Brieff. Sampt angeheffter Der Röm. Kays. May. und des H. Reichs Reuter- und Fußknecht Bestallung. Wie auch Der Kön. May. zu Dennemarck Articuls-Brieff. Und Der Hochmögenden Herren General-Staaten der vereinigten Niederländischen Provinzen Kriegs-Recht. Halle 1642.

Stænder og magtstat: de politiske brydninger i 1648 og 1660. Leon Jespersen og Asger Svane-Knudsen red. Odense 1989.

Thompson, I. A. A. 1976, *War and Government in Habsburg Spain 1560-1620*. London.

Tilly, Charles 1990, *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1990*. Oxford.